

Andrássy György
egyetemi tanár

Pécsi Tudományegyetem

1. Bevezetés

Régi igény a jogalkotókkal szemben, hogy jó törvényeket, igazságos jogot alkossanak. Az igazságos jog persze eszmény, amely – hasonlóan a többi eszményhez – a maga tökéletes mivoltában elérhetetlen, mindazonáltal nem mindegy, hogy mennyire közelíti meg ezt az eszményt a jog. Szerencsére a jogalkotókban úgyszólván mindig volt és ma is van törekvés – a különböző állami-politikai keretek között persze eltérő mértékben – az igazságos jogalkotásra, s e törekvésnek volt és van is eredménye. Korunkban számos állam belső joga nagyrészt igazságosnak mondható és a nemzetközi jog legtöbb rendelkezése szintén igazságosnak látszik. De így van-e ez a nyelvi jogalkotás és eredménye, a nyelvjog¹ esetében is? Nos, úgy tűnik, e szférában bonyolultabb a helyzet.

Először is, az egyes államok nyelvjoga nagy változatosságot mutat: szinte ahány ház, annyi szokás. Ez fölveti a kérdést: ennyire mindegy lenne igazságossági szempontból, hogy milyenek a nyelvjog rendelkezései? Lehetséges, hogy az igazságosság szinte korlátlan

* Ez a tanulmány a szerző négy újabb keletű tanulmányának sűrített, ugyanakkor néhány ponton továbbfejlesztett változata. A négy tanulmány: *Nyelvek és nyelvi jogok a térben*, in: GÉCZI János – ANDRÁS Ferenc (szerk.): *Térátlépések*, Pannon Egyetem, MFTK, Veszprém, 2015, 27–39; *A nyelvszabadság és a hivatalos nyelvek. Megoldható-e egy megoldhatatlannak tartott probléma?* In: Koltay András – Török Bernát (szerk.): *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején*, 3. kötet, Wolters Kluwer, Budapest, 2016, 11–52; *A magyar nyelv és a magyar nyelvközösség jogi helyzete* (megjelenés előtt az MTA gondozásában); *A magyar nyelv jogállása, a kultúraszabadság és egyes emberi jogok területhez kötöttsége*, in: JURA 2016/1, 5–24.

¹ Azok a jogi normák, amelyek a különféle nyelvek használatára és jogállására vonatkoznak, nem alkotnak külön jogágot, ugyanakkor mutatnak bizonyos önállóságot és egytív tartozást, s ezért úgy vélem, egy sajátos jogterületet képeznek, amelyet nyelvjognak lehet nevezni. A nyelvjog ma már a legtöbb országban meglehetősen kiterjedt. Magában foglalja bizonyos nyelvi jogok elismerését, a hivatalos nyelv vagy nyelvek megnevezését, valamint a részletszabályok, köztük a törvényhozás, a kormányzati szervek, az igazságszolgáltatás, a közoktatási intézmények és az egyéb állami szervek nyelvhasználatára, s a hivatalos földrajzi és intézményi megnevezések nyelvére vonatkozó előírásokat. A nyelvjoghoz tartoznak az állampolgársággal, a kisebbségi vagy regionális nyelvekkel, ezek védelmével, a bevándorlók nyelveivel összefüggő előírások, az idegen nyelvek tanulására, tanítására és használatára, s a jelnyelvekre irányadó szabályok is. Ezek és a hasonló normák összessége alkotja az egyes államok nyelvjogát. A nyelvjog nem korlátozódik az államok belső jogára: van nemzetközi nyelvjog is. Ebbe főleg két nagy normacsoport tartozik: egyfelől azok a szabályok, amelyek az államok nyelvi jogalkotása és jogalkalmazása számára írnak elő mintákat, másfelől pedig azok a szabályok, amelyek a nemzetközi egyezmények hiteles vagy szerződési nyelvére/nyelveire, valamint a nemzetközi szervezetek hivatalos nyelvére/nyelveire és munkanyelvére/munkanyelveire vonatkoznak. Van végül egy különleges, több tekintetben sui generis jog, az Európai Unió joga, s ezen belül szintén találni olyan szabályokat, amelyek egy sajátos nyelvjogot alkotnak: az Európai Unió nyelvjogát. Vö. Andrássy 1998, 1–2, valamint Andrássy 2016.

mozgásteret enged a nyelvi jogalkotás számára? Ez nehezen hihető. Nem véletlen, hogy az államok nyelvjogának szokatlanul nagy változatosságára van egy bevett és meggyőzőnek tűnő magyarázat. Eszerint az egyes államok nyelvjoga közötti különbségek abból fakadnak, hogy a nyelvi kérdés rendkívül eltérő módon merül fel az egyes kontinenseken és államokban: ami az egyik kontinensen vagy államban igazságos, az a másikban nem az. Éppen ezért nehéz a nyelvi igazságosságot egyetemes, minden kontinensre és államra kiterjedő érvennyel meghatározni, vagy – mivel az igazságosságot korunk uralkodó fel fogása értelmében mindenekelőtt az emberi jogok hordozzák –, nehéz egyetemes nyelvi emberi jogokat felismerni és elismerni.²

Másodszor, vitatott a nyelvi jogok természete: a kanadai Legfelső Bíróság például arra az álláspontra helyezkedett, hogy a nyelvi jogok – és különösképp a hivatalos nyelvvel összefüggő jogok – nem természetes jogok, illetve nem emberi jogok,³ hanem kompromisszum-jogok: olyan jogok, amelyek politikai kompromisszumokon nyugszanak.⁴

Ez a tanulmány ugyanakkor azt állítja, hogy bár a nyelvi igazságosságot valóban nehéz minden kontinensre és minden országra kiterjedő érvennyel megfogalmazni, ez mégiscsak lehetséges. Azt állítja továbbá, hogy a nyelvi jogok – ideértve a hivatalos nyelvvel összefüggő jogokat is – emberi jogok. Mindebből persze nem következik, hogy a nyelvjognak teljességgel uniformizálnak kellene lennie a világ minden államában. Korántsem: éppúgy nem kellene annak lennie, mint ahogy nem uniformizált a médiajog sem. Ám amint a médiajog is egy univerzális emberi jogon nyugszik, a vélemény és a kifejezés szabadságán, a nyelvjog esetében is van, létezik egy ilyen fundamentum, egy emberi jogi alap, amely a nyelvjog körében is kellő mértékben meghatározza az egyes államok jogalkotásának mozgásterét.

Az egyetemes nyelvi emberi jogok – és különösképp a hivatalos nyelvvel összefüggő emberi jogok – felismerése és definiálása nem könnyű. A jelen tanulmány szerzője például, akit már csaknem negyedszázada foglalkoztatnak a nyelvi jogok problémái, sokáig úgy vélte, hogy a hivatalos nyelvvel kapcsolatos jogok emberi jogok, de szükségképpen magukban

² Az érvet főként kisebbségi összefüggésben szokták megfogalmazni; a klasszikus forrás az ENSZ Közgyűlésének *A kisebbségek sorsa* címmel 1948. december 10-én elfogadott határozata, amelyben a Közgyűlés megindokolta, hogy miért nem iktatott be valamilyen kisebbségi cikket is az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatába. A határozatban a többi közt ez áll: „[...] nehéz egységes megoldást elfogadni erre az összetett és kényes kérdésre, amelynek minden államban, ahol fölmerül, sajátos szempontjai vannak.” Vö. MAJTÉNYI – VIZI 2003, 37. – az itt olvasható fordítást némiképp pontosítottam az eredeti angol szöveg alapján: vö. *Fate of Minorities: 1948.*) Az érvek van kimondottan nyelvjogi változata is; egy, az állam nyelvi preferenciáinak ésszerűségéről szóló gondolatmenetben például ez olvasható: „Ami ésszerű az egyik állam sajátos összefüggésében, meglehet, teljesen elfogadhatatlan egy másikban.” DE VARENNES 1996, 89–90. Van persze más nyelvjogi változat is: „[...] kétséges, hogy a nemzetközi jog képes lesz-e valaha is többre a legminimálisabb zsinórmértékek meghatározásánál. A különféle nyelvi csoportok tagjainak meglehetősen eltérőek a szükségletei, kívánságai és képességei a csoportok méretétől, területi koncentrációjától és történeti gyökereitől függően. Azok a zsinórmértékek, amelyek kielégítenek egy kicsi, szétszórt bevándorló csoportot, nem lesznek megfelelőek egy nagy, koncentrált történelmi kisebbségnek. Az anyanyelven történő egyetemi oktatás állami finanszírozásához való jog például értelmetlen lehet az előbbinek és alapvető az utóbbinak.” KYMLICKA – PATTEN 2003, 34–35.

³ Megjegyzem, az emberi jogoknak nevezett jogok egy részét a Kanadai Jogok és Szabadságok Chartája a törvényes jogok címszó alatt ismeri el, s ennek megfelelően a kanadai Legfelső Bíróság a törvényes jogokkal állítja szembe a nyelvi jogokat, s különösképp a hivatalos nyelvi jogokat. A Charta szövegét ld. <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/const/page-15.html>

⁴ Vö. különösen *Société des Acadiens v. Association of Parents*: 1986. 549.

hordanak bizonyos fokú nyelvi megkülönböztetést és nyelvi jogegyenlőtlenséget, s hogy a legtöbb, ami itt elérhető, az e jogegyenlőtlenség és megkülönböztetés ésszerű mérséklése; csak néhány évvel ezelőtt talált rá a megítélése szerint elméletileg helyes megoldásra. Arra, mely szerint a hivatalos nyelvvel kapcsolatos jogok is mindenféle megkülönböztetés nélkül, egyenlően megilletnek minden embert. A megoldás, amelyet először 2013-ban a *Nyelvszabadság* c. kötetében fejtett ki,⁵ mindazonáltal nem váltott ki különösebb visszhangot: még a monográfia recenzensei is átsiklottak rajta. Indokoltnak látszik tehát újfent és hangsúlyozottabban bemutatni ezt a megoldást.

A szóban forgó megoldás jelentősége túlmutat az elméleten: hozzájárulhat a *bevándorló* és a *történelmi* kisebbségek nyelvi jogainak helyes felfogásához, e jogok emberi jogokként való értelmezéséhez, s ebből kiindulva a kapcsolódó problémák helyes emberi jogi megoldásához is. Magyar szemszögből mindez különösen fontos lenne: részint azért, mert az ország Európának egy olyan térségében helyezkedik el, amely különösen nagy bevándorlási nyomás alatt áll, részint pedig azért, mert a tartósan nyelvi emberi jogi sérelmeket elszenvedő emberek között nagy számban vannak magyar anyanyelvű személyek.

Ezek után célszerűnek látszik már itt, a bevezetésben felvillantani a problémát, s vele bizonyos fokban a megoldást is. Nézzük ezt a magyar nyelv példáján. Magyarországtól az első világháború után a győztes nagyhatalmak elcsatolták területének mintegy 2/3-át, aminek következtében magyarok milliói rekedtek az ország új határain kívül. A magyar nyelv hivatalos nyelv maradt Magyarországon, de nem maradt hivatalos nyelv az elszakított területeken (később regionális hivatalos nyelvé vált egyes szomszédos államokban). Élnek azonban magyarok az egykori történelmi Magyarország területén kívül is, hiszen az európai kivándorlási hullámokból a magyarok is kivették a részüket. Az így kialakuló diaszpóra magyarság nyelvének jogi helyzete ismét különbözik mind a mai Magyarország területén élő magyarok, mind a szomszédos országokban élő magyarok nyelvének jogállásától: a diaszpóra magyarság nyelve nem hivatalos nyelv és nem is védett kisebbségi nyelv, hanem bevándorló nyelvnek számít.

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a Magyarországon és a nagyvilágban élő magyarok általában elégedettek nyelvük jogállásával, jóllehet ezek a jogok nagyon különböznek egymástól, ugyanakkor némely szomszédos országban az ott élő magyarok elégedetlenek a magyar nyelv ottani jogállásával, mely gyengébb ugyan a magyarországi magyarok nyelvének jogállásánál, de jóval erősebb a diaszpórában élő magyarok nyelvének jogi helyzeténél.

A kirajzolódó kép elgondolkodtató: *területhez* kötött lenne a nyelvek jogállása, s ennek megfelelően térhez kötöttek lennének a nyelvi jogok, vagy legalábbis bizonyos nyelvi jogok? Attól függően tehát, hogy hol él valaki, más és más nyelvi jogok illetik meg? Milyen természetű akkor a nyelvi igazságosság és milyen természetűek a nyelvi jogok?

2. Az emberi jogok nemzetközi elismerése és a nyelvi emberi jogok problémája

A II. világháború után az ENSZ és tagállamai elkötelezték magukat az emberi jogok tiszteletben tartása mellett: olyan jogok tiszteletben tartása mellett, amelyek *mindenkit*

⁵ Vö. ANDRÁSSY 2013, 148–184.

megilletnek pusztán ember mivoltánál fogva; olyan jogok mellett tehát, amelyeknek nem az emberi jogalkotás a forrása, de amely jogokat azért az emberi jogalkotásnak is el kell ismernie. E természetjogias jellegű jogok⁶ melletti elköteleződés természetjogiassá tette a jogalkotást és szinte mindenek fölé emelte az emberi jogokat: e jogokhoz kell igazítani a nemzetközi és a belső állami jog, s az államberendezkedés nagy részét. E folyamat értelemszerűen az emberi jogok nemzetközi kodifikációjával, az Emberi Jogok Egyetemes Törvényének megalkotásával vette kezdetét.

A kodifikáció első nagy eredménye az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának – a továbbiakban: Nyilatkozat – elfogadása volt 1948 decemberében. A Nyilatkozat a nyelvi nem-megkülönböztetéshez való jogon túl nem ismer el egyetlen nyelvi emberi jogot sem: nem azért, mert ilyen jogokról szó sem esett a Nyilatkozat szövegezése során, hanem azért, mert a delegátusok nem tudták megoldani az ezzel összefüggésben fölmerült nehézségeket, s ezért végül visszautalták az egész kérdéskört – melyet egyébiránt főleg a kisebbségek jogai címszó alatt vizsgáltak – további tanulmányozásra az ENSZ illetékes szerveihez.⁷ A kodifikáció nem fejeződött be a Nyilatkozat megalkotásával: hátra volt még egy nemzetközi egyezmény kimunkálása is, melyből aztán végül kettő lett: a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (a továbbiakban: Egyezségokmány), valamint a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya. Ezek 1966 decemberében történt elfogadásával vált teljessé az Emberi Jogok Nemzetközi Törvénye.

Az Egyezségokmány – szemben a Nyilatkozattal – már elismer a nyelvi nem-megkülönböztetéshez való jogon túl is néhány nyelvi jogot: kettőt a 14. cikkben, s ennek is a bűncselekménnyel vádolt személyek jogairól szóló (3) bekezdésében, s egyet a kisebbségek jogairól szóló 27. cikkében. Nagyobb viták ez utóbbi cikk szövegezéséről bontakoztak ki, melyek az Egyezségokmány 1976-ban történt hatályba lépését követően újratekintésre kerültek, s immár főként a cikk végrehajtásának szemszögéből vetettek felértelmezési kérdéseket. Két markáns felfogás alakult ki: az egyik szerint a 27. cikkben elismert jogok éppen olyan jogok, mint az Egyezségokmányban elismert más polgári és politikai jogok, azaz inkább csak toleranciát, bizonyos fajta cselekvésektől való tartózkodást igényelnek az államtól;⁸ a másik felfogás szerint viszont e jogok a tolerancián túl aktív támogatást is igényelnek az állam részéről. Az utóbbi nézet kidolgozója és fő képviselője Francesco Capotorti, az ENSZ kisebbségi albizottságának jelentéstevője volt, aki álláspontját a 27. cikk újszerű értelmezésével támasztotta alá. Nézzük először is a 27. cikk szövegét.

„Azokban az államokban, ahol etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségek léteznek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival közösségben

⁶ Vö. KARDOS 2002, 199–204.

⁷ Erről bővebben lásd ANDRÁSSY 2013, 261–354.

⁸ Vö. THORNBERRY 1991, 180–181.

saját kultúrájukat élvezzék, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják.”⁹

Ez a cikk Capotorti szerint három jogot ismer el: az etnikai kisebbségekhez tartozó személyek jogát saját kultúrájuk élvezésére, a vallási kisebbségekhez tartozó személyek jogát saját vallásuk megvallására és gyakorlására, valamint a nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogát saját nyelvük használatára.¹⁰ Még fontosabb azonban, hogy Capotorti rámutatott: szoros kapcsolat áll fenn a 27. cikk és az Egyezségokmány más cikkei között: „Kétségtelen, hogy van egy fölöttébb szoros kapcsolat a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságára vonatkozó 18. cikke és a 27. cikk között, amennyiben ez utóbbi a vallási kisebbségeket érinti; még azon is eltűnődhetünk, hogy vajon ennek fényében ez nem kettőzi-e meg, amit a 18. cikk kimond.”¹¹

Ezek után Capotorti együttesen tette vizsgálat tárgyává az Egyezségokmány 18. cikkében elismert vallásszabadság, valamint az Egyezségokmány 27. cikkében elismert kisebbségi vallási jog ’implikációit’: azokat, amelyek a vallási intézmények alapítására, fenntartására, tulajdoni viszonyaira, az egyházi személyek jogállására, a vallási rítusokra és szent helyekre, az államvallásokra és államegyházakra stb. vonatkoznak.¹²

Patrick Thornberry – jelentős részben Capotorti elemzésére támaszkodva – immár nem csupán az Egyezségokmány 18. cikkében elismert vallásszabadság és az Egyezségokmány 27. cikkében elismert vallási jog közötti kapcsolatáról, hanem egészében véve az Egyezségokmány 27. cikkének és más cikkeinek kapcsolatáról írva szögezte le az alábbiakat: „A lényeg itt az, hogy ha a 27. cikknek nem tulajdonítunk erősebb tartalmat, ez nem tesz hozzá semmit az Egyezségokmányhoz. A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságát már védi a 18. cikk, és szintén ott van például, amennyiben a nyelvet és a kultúrát nézzük, a kifejezés szabadságáról szóló rendelkezés a 19. cikkben.”¹³ Eszerint olyan átfedések vannak a 27. cikkben és az Egyezségokmány más cikkeiben elismert jogok között, hogy ha a 27. cikkben elismert jogoknak „nem tulajdonítunk erősebb tartalmat,” ez a cikk „nem tesz hozzá semmit az Egyezségokmányhoz”. Thornberry következtetése ezek után – Capotortiéhoz hasonlóan – az, hogy a 27. cikknek egy *erősebb tartalmat, egy többletjelentést* kell tulajdonítani. A 27. cikkben elismert vallási jog kapcsán ezt így fogalmazta meg: „A fentiekben kifejtett érveléssel összhangban a 27. cikknek köteleznie kell az államot arra, hogy többlet nyújtson, mint amit a 18. cikkből következően nyújt; máskülönben a 27. cikk felesleges.”¹⁴ Thornberry végül a következőképpen összegezte véleményét: „Akár elfogadja valaki Capotorti értelmezését, akár nem, a kisebbségek tagjait megillető jogok jelentése, vagyis azoknak a jogoknak a jelentése, hogy a saját kultúrájukat élvezzék, hogy a saját vallásukat vallják és gyakorolják, és hogy a saját nyelvüket használják, megvilágításra,

⁹ Vö. a kihirdető jogszabály, az 1976. évi 8. tvr. szövegével, melyet az angol eredeti alapján több helyen is pontosítottam.

¹⁰ Vö. CAPOTORTI 1979, 590.

¹¹ CAPOTORTI 1979, 227.

¹² Ezekről részletesebben lásd uo. 227. és 386–428.

¹³ THORNBERRY 1991, 180.

¹⁴ THORNBERRY 1991, 193.

tisztázásra szorul. Ezek nem a legszabatosabb kifejezések, és tág teret látszanak nyitni még az olyan államok tetszvénye előtt is, amely államok elfogadják a pozitív kötelezettséget a kisebbségi jogok támogatására. Ez természetesen egy a cikk egészét érintő probléma, amelynek van egy 'általános' vagy 'keret' jellege abból a kísérletéből következően, hogy bármily korlátozottan is, de foglaljon egy kérdéssel, amely különféle módokon nyilvánul meg a különböző kontinenseken és országokban. A pozitív nézet támogatói elismerik, hogy ennek betűje bizonyos értelemben 'homályos'.¹⁵

A mondottak világosan jelzik, hogy Capotorti, Thornberry és mások szerint a 27. cikk helyes értelmezése az, hogy a cikknek vannak bizonyos *többlettartalmi*. Capotorti, Thornberry és követőik természetesen hozzá is láttak e többlettartalmak kibontásához, ezt azonban nem fejezték be: a munka elakadt. Idővel viszont jelentős előrelépés történt a joggyakorlatban: 1993-ban az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága a Ballantyne, Davidson, McIntyre ügyben kimondta, hogy az Egyezségokmány 19. cikkében elismert kifejezési szabadság magában foglalja minden ember szabadságát „önmagá kifejezésére a maga által választott nyelven.”¹⁶ Ezzel az Emberi Jogi Bizottság voltaképpen elismerte minden ember jogát a nyelvszabadsághoz, bár nem nevezte néven ezt a szabadságot. Megtette azonban ezt néhány évvel később a svájci jogalkotó: az 1999-ben elfogadott alkotmánymódosítás óta Svájc szövetségi alkotmányának 18. cikke így hangzik: „A nyelvszabadság biztosított.”¹⁷

Ezek a joggyakorlatban és a jogalkotásban végbement változások újabb ösztönzést adtak az elméletnek: a korábbinál részletesebb elemzések születtek például a kifejezési szabadság nyelvi tartalmairól, s egy idő után az egyik kommentátor már mint egy jól ismert és elismert szabadságról értekezett a nyelvszabadságról.¹⁸ Csakhogy a kommentátor már nem hozta összefüggésbe ezt a szabadságot az Egyezségokmány 27. cikkével, és egyébként is arra az álláspontra helyezkedett – minden különösebb erre irányuló elemzés nélkül –, hogy nem szükséges ezt a szabadságot kifejezetten is elismerni.¹⁹

3. Az Egyezségokmány 27. cikke és a nyelvszabadság

Véleményem szerint az Egyezségokmány 27. cikkének elfogadása nagy előrelépés volt a nyelvi emberi jogok elismerése szempontjából, viszont a cikkben elismert nyelvi jog meghatározása hibás lett és ezért korrekcióra szorul. Az alábbiakban e hibákról és kijavításukról lesz szó. Elemzésem valójában a folytatása lesz annak a Capotorti és Thornberry által megkezdett, de aztán félbeszakadt munkának, melynek során Capotorti és Thornberry rámutatott egyfelől arra, hogy a cikkben elismert nyelvi jog szövegezése 'homályos', másfelől pedig arra, hogy a szövegnek 'erősebb tartalmat' kell tulajdonítani. Emeljük ki a cikk szövegéből az abban elismert nyelvi jogot:

¹⁵ THORNBERRY 1991, 185.

¹⁶ Ballantyne, Davidson, McIntyre vs. Canada: 1989. 11.3.

¹⁷ Constitution Fédérale de la Confédération Suisse

¹⁸ Vö. ARZOZ 2007, 25–28.

¹⁹ Vö. ARZOZ 2007, 25.

„Azokban az államokban, ahol [...] nyelvi kisebbségek léteznek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival közösségben [...] saját nyelvüket használják.”

Úgy vélem, e nyelvi jog meghatározása elhibázott mind a jog alanyaival, mind a jog tartalmával kapcsolatban. A jog alanyait illetően a probléma a következő: miért csak a nyelvi *kisebbségekhez* tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy a saját nyelvüket használják; a nyelvi *többséghez* tartozó személyektől miért *lehet* megtagadni ezt a jogot? Mindez teljesen irracionális és nyilvánvaló, hogy az ENSZ Közgyűlése sem kívánt egy ilyen helyzetet teremteni. A mondottak fényében a napnál is világosabb, hogy az Egyezségokmány megalkotói *kisebbségi* kérdésként fogtak fel egy *egyetemes*, minden embert érintő kérdést. A jogalany-meghatározást ezért okvetlenül ki kellene javítani, s ez nem is lenne nehéz: ki kellene mondani, hogy *senkitől* sem lehet megtagadni a jogot, hogy a saját nyelvét használja, vagy hogy *mindenkinek* joga van a saját nyelve használatához.

Az Egyezségokmány 27. cikke véleményem szerint hibásan definiálja az elismert nyelvi jog *tartalmát* is. Az helyes, hogy a jogalanyoktól nem lehet megtagadni a saját nyelvük használatához való jogot. De miért ne tanulhatnának és használhatnának más nyelvet is, ha úgy akarják? Ezt a jogot miért lehet tőlük megtagadni? Ez ellentmond az ésszerűségnek, s nyilvánvaló, hogy az ENSZ Közgyűlése sem kívánt lehetővé tenni egy ilyen korlátozást.

Ha a mondottak nyomán kijavítjuk a 27. cikkben elismert nyelvi jog tartalmának definícióját, akkor azt kapjuk, hogy a jogalanyoktól nem lehet megtagadni sem azt a jogot, hogy a saját nyelvüket használják, sem pedig azt a jogot, hogy más nyelveket használjanak. Ez esetben viszont nyilván nem lehet megtagadni tőlük azt a jogot sem, hogy alkalmasint ők válasszák meg, hogy mely nyelvet fogják használni. Ez azonban azt jelenti, hogy a jogalanyoktól nem lehet megtagadni a jogot az általuk használt nyelv megválasztásához, végső soron tehát a nyelvszabadsághoz. Eszerint az Egyezségokmány megalkotóinak a 27. cikkben elismert nyelvi jog tartalmát úgy kellett volna meghatározniuk, hogy a jogalanyoktól nem lehet megtagadni a jogot a *nyelvszabadsághoz*, illetve hogy joguk van e szabadsághoz.

Az eddigi eredmény tehát az, hogy az Egyezségokmány 27. cikkében elismert kisebbségi nyelvi jog helyett egy egyetemes, minden embert megillető nyelvi jogot kellene elismerni, s e jognak nem csupán a saját nyelv használatára kellene kiterjednie, hanem más nyelvek használatára is, s a jog tartalmát végső soron nyelvszabadságként kellene meghatározni. Ez a jog pedig ily módon egy egyetemes, minden embert megillető emberi jog.

4. A hivatalos nyelv problémája

A nyelvhasználat nem korlátozódik a magánéletre: az állami szervek sem lehetnek meg nyelvhasználat nélkül, azt az egy vagy több nyelvet pedig, amelyet e szervek rendeltetésük betöltése során használnak, általában hivatalos nyelvnek, ritkábban államnyelvnek vagy nemzeti nyelvnek nevezik. A mondottak értelmében minden államnak van legalább egy hivatalos nyelve vagy államnyelve, illetve nemzeti nyelve, függetlenül attól, hogy az adott állam alkotmánya vagy valamely más jogszabálya ezt rögzíti-e vagy sem. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban az ilyen nyelveket hivatalos nyelveknek fogom nevezni.

A hivatalos nyelvvel kapcsolatban az emberi jogok nemzetközi joga és az ehhez kapcsolódó két európai kisebbségi egyezmény alig mond valamit.²⁰ Innen nézve nem meglepő, hogy a kanadai Legfelső Bíróság kimondta, hogy a hivatalos nyelvvel összefüggő jogok nem természetes jogok, illetve nem emberi jogok, hanem politikai kompromisszumokon nyugszanak, s így kompromisszum-jogoknak tekintendők.²¹

Mindazonáltal ez a teória cáfolható. Egy kommentátor például rámutatott, hogy a hivatalos nyelvvel összefüggő jogok elfogadása ugyan valóban politikai kompromisszumok eredménye volt Kanadában, viszont az emberi jogok nemzetközi egyezményeinek elfogadása sem volt mentes a politikai kompromisszumoktól, s így a kanadai Legfelső Bíróság érve értelmében a bennük elismert emberi jogokat is kompromisszum-jogoknak kellene tekinteni.²² A legjobb cáfolat azonban – úgy vélem – az, ha kimutatjuk, hogy a hivatalos nyelvvel összefüggő jogok is emberi jogok. Ez nem is olyan nehéz.

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 10. cikke elismeri mindenki jogát a független és pártatlan bírósághoz, 26. cikke pedig elismeri mindenki jogát az oktatáshoz. Ám rendes körülmények között 'bírósági tárgyalást' lehetetlen tartani valamely nyelv használata nélkül és rendes körülmények között nem lehetséges 'elemi oktatás', 'technikai és szakoktatás' és 'felsőoktatás' sem legalább egy nyelv használata nélkül. De mely nyelven vagy nyelveken gyakorolhatók e jogok? Erről mindkét cikk hallgat, jóllehet a kérdés – mint láttuk – tulajdonképpen megkerülhetetlen és vitathatatlanul *emberi jogi* kérdés, amelyre bármi legyen is a válasz, az szükségképpen emberi jogi válasz lesz. Nyilvánvaló végül, hogy bármely nyelven legyen is joga minden embernek a független és pártatlan bírósághoz, illetve az ilyen bíróságok előtti eljáráshoz, s bármely nyelven legyen is joga minden embernek az oktatáshoz, ez a nyelv érintkezik a hivatalos nyelv kérdésével. Érintkezik vele, minthogy a bíróságok nyelve vagy eljárási nyelve a hivatalos nyelv fogalmi körébe tartozik, a közoktatás nyelve pedig szintén a hivatalos nyelv fogalmi körébe esik.²³

Ezzel – azt hiszem – sikerült kimutatni, hogy a hivatalos nyelvvel kapcsolatos jogok éppúgy emberi jogok, mint ahogy emberi jog a magánélet szférájában a nyelvszabadság. Mindazonáltal azonnal fölmerül egy újabb probléma: a méltányos vagy az igazságos hivatalos nyelv problémája. Magát a problémát különféleképpen szokták megfogalmazni, abban azonban szinte konszenzus van, hogy a problémának csak két olyan megoldása lehet, amely elméleti szempontból kifogástalan. Az egyik az, hogy a világ minden államában hivatalos nyelvvé teszik az összes ember nyelvét, vagyis az összes élő nyelvet, a másik pedig az, hogy a világ minden államában egy vagy több olyan nyelvet nyilvánítanak hivatalos nyelvvé, amely nem azonos egyetlen ember saját nyelvével sem.²⁴

²⁰ A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának rendelkezései értelmében a Charta által nyújtott védelem nem terjed ki a hivatalos nyelvekre, ugyanakkor ez a védelem nem lehet hátrányos a hivatalos nyelvekre nézve. A Nemzeti Kisebbségek Védelmének Keretegyezménye 11. cikkében elismeri a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogát család- és utónevük kisebbségi nyelvükön való használatára és ennek *hivatalos* elismerésére, a 14. cikk pedig leszögezi, hogy a (2) bekezdésében foglalt rendelkezését úgy kell végrehajtani, hogy az „ne veszélyeztesse a hivatalos nyelv tanulását, vagy ez e nyelven való tanítást.”

²¹ Vö. különösen *Société des Acadiens vs. Association of Parents*:1986. 549, főként 60. és 62–66.

²² GREEN 1987, 645–646.

²³ Ezen nem változtat az sem, hogy némely államokban a jog különbséget tesz a hivatalos nyelv és a közoktatási nyelv között, miközben ugyanazt a nyelvet tekinti hivatalos nyelvnek és közoktatási nyelvnek.

²⁴ A problémáról és a két megoldásról bővebben lásd: POOL 1991, 495–497.

Nyilvánvaló, hogy mindkét válasz mögött emberi jogi megfontolások húzódnak meg, más szóval az a sejtés tűnik ki belőlük, hogy az embereknek joguk van a nyelvi nem-megkülönböztetéshez a hivatalos nyelvekkel kapcsolatban is, hogy mindenkit egyenlő hivatalos nyelvi jogok illetnek meg, illetve hogy mindenkinek joga van a törvény egyenlő védelméhez a hivatalos nyelvek tekintetében is. Ez természetesen alátámasztja azt az állítást, hogy – szemben a kanadai Legfelső Bíróság (többségi) véleményével – a hivatalos nyelvel összefüggő jogok is emberi jogok.

Ami most már a méltányos vagy igazságos hivatalos nyelv problémájára adandó saját válaszomat illeti, ehhez úgy kezdek hozzá, hogy visszatérek az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 10. és 26. cikkében elismert emberi jogokhoz, vagyis a független és pártatlan bírósághoz, valamint az oktatáshoz való emberi joghoz, és mivel e cikkek hallgatnak arról, hogy mely nyelven van joga mindenkinek e jogok gyakorlásához, megpróbálok én válaszolni erre a kérdésre.

Nos, véleményem szerint mindenkinek a *saját* nyelvén van elsősorban joga a független és pártatlan bíróság előtti tárgyaláshoz és az oktatáshoz is. Így kell ennek lennie, hiszen nagyon sok ember nem is beszél más nyelvet a sajátján kívül: ha tehát joguk van a független bíróság előtti tárgyaláshoz és az oktatáshoz, akkor joguk kell, hogy legyen ahhoz is, hogy a saját nyelvükön élvezzék e jogokat. De joguk kell, hogy legyen e jogok saját nyelven való élvezetéhez azoknak is, akik a saját nyelvükön kívül beszélnek egy vagy több más nyelvet is. Ha ugyanis nem így lenne, akkor abban a pillanatban, amikor valaki megtanul egy nyelvet a sajátján kívül, elveszítené a jogát ahhoz, hogy a saját nyelvén élvezze a független és pártatlan bíróság előtti tárgyaláshoz, valamint az oktatáshoz való jogát, ami viszont képtelenség. Ezért világos, hogy mindenkinek a saját nyelvén van elsősorban joga a Nyilatkozat 10. és 26. cikkében foglalt jogokhoz. Ez pedig azt jelenti, hogy mindenkinek *emberi* joga van a saját nyelve bírósági nyelvként való használatához és a saját nyelvű oktatáshoz. Minthogy azonban a saját nyelvű oktatáshoz való jog magában foglalja a saját nyelvű *közoktatáshoz* való jogot, a bíróságok eljárási nyelve és a közoktatás nyelve pedig a hivatalos nyelv fogalmi körébe esik, az eredmény végső soron az, hogy mindenkinek emberi joga van a saját nyelve hivatalos nyelvként való használatához.

Ha azonban mindenkinek emberi joga van a saját nyelve hivatalos nyelvként való használatához, akkor a méltányos vagy igazságos hivatalos nyelv problémájának az a megoldása, miszerint a világ minden államában egy vagy több olyan nyelvet kell hivatalos nyelvvé nyilvánítani, amely nem azonos egyetlen ember saját nyelvével sem, elhibázott. Elhibázott nem csak azért, mert önmagában véve is elég irracionálisnak és nehezen kivihetőnek látszik, hanem azért is, mert ez a megoldás megtagadná mindenkitől a saját nyelve hivatalos nyelvként való használatának emberi jogát.²⁵

Marad tehát a másik megoldás: az, hogy a világ minden államában hivatalos nyelvvé kell tenni az összes ember nyelvét. Nem nehéz észrevenni, hogy ez a megoldás közelebbről nézve azon a gondolon nyugszik, hogy ha egyeseknek joguk van ahhoz, hogy a saját nyelvüket hivatalos nyelvként is használják – és ma sokaknak joguk van ehhez –, akkor *mindenkinek* joga kell, hogy legyen ahhoz, hogy a saját nyelvét hivatalos nyelvként is használja. Más szóval ez a megoldás épp annak a jognak az elismerésén alapul, amelyet én a fentiekben az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 10. és 26. cikkéből vezettem

²⁵ A megoldás egyébként is irracionálisnak és szinte kivihetetlennek látszik.

le. A bökkenő csak az, hogy ez a megoldás sem látszik sem ésszerűnek, sem kivihetőnek a jelenlegi körülmények között, mert az élő nyelvek száma jelenleg mintegy 7000 és még elképzelni is nehéz, hogy minden államnak 7000 hivatalos nyelve legyen.

De lehetséges-e akkor egyáltalán elméleti kompromisszumok nélküli megoldása e problémának: olyan megoldása, amely nagyobb nehézségek nélkül átültethető a gyakorlatba is? A hivatalos nyelv elmélete e tekintetben pesszimista: szinte minden gondolkodó arra az álláspontra helyezkedik, hogy itt csak valamilyen kompromisszumos megoldás jöhet számításba.²⁶

Sokáig magam is úgy véltem, hogy innen már nincs tovább elméleti engedmények nélkül. Néhány éve viszont hirtelen rátaláltam a megoldásra, az elméleti engedmények nélküli, tiszta megoldásra. Az alábbiakban ezt ismertetem.

5. A hivatalos nyelv problémájának megoldása

A megoldás kulcsa egy felismerés, amely a hivatalos nyelv elmélete által adott első megoldással kapcsolatos: azzal, miszerint minden ember nyelvét hivatalos nyelvvé kell tenni a világ minden államában, minthogy ha egyeseknek joguk van ahhoz, hogy a saját nyelvüket hivatalos nyelvként is használják, akkor mindenkinek joga kell legyen ahhoz, hogy a saját nyelvét hivatalos nyelvként is használja.

A felismerés az, hogy a következtetésben, mely szerint „ha mindenkinek joga van a saját nyelve hivatalos nyelvként való használatához, akkor minden államban hivatalos nyelvvé kell tenni valamennyi ember nyelvét,” van egy rejtett, ki nem mondott előfeltevés. Ez az előfeltevés pedig az, hogy mindenkinek *mindenhol* joga van ehhez a joghoz, illetve hogy általában véve mindenkinek mindenhol joga van az emberi jogokhoz.

Csak hogy vannak olyan emberi jogok is, amelyek mindenkit megilletnek, de nem mindenhol. A legjobb példát erre a politikai jogok szolgáltatják. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 21. cikke, s közelebbről e cikk (1) bekezdése például így hangzik.

„Mindenkinek joga van ahhoz, hogy részt vegyen *hazája* (kiem. – A. Gy.) közügyeinek igazgatásában közvetlenül vagy szabadon választott képviselők útján.”

Eszerint a szóban forgó politikai jogok mindenkit megilletnek, de nem mindenhol, s ez így ésszerű. És úgy vélem, ilyen jognak kell lennie a saját nyelv hivatalos nyelvként való használata jogának is: ha ugyanis olyan lenne, amely mindenkit megillet mindenhol, akkor – mint láttuk – a világ minden államában hivatalos nyelvvé kellene tenni mind a 7000 élő nyelvet, ami abszurdum. Így e jog csak olyan jog lehet, amely mindenkit megillet, de nem mindenhol, s ez már ésszerű és nagyobb gondok nélkül átültethető a gyakorlatba is.

De vajon *hol*, a világ mely országában van joga mindenkinek ahhoz, hogy a saját nyelvét hivatalos nyelvként is használja? Erről itt csak egy rövid levezetést mutathatok be.

Tegyük fel a kérdést először úgy, hogy joga van-e bárkinek is ahhoz, hogy a saját nyelvét hivatalos nyelvként használja azokban az államokban, ahol ezt a nyelvet nem vagy csak alkalmilag beszéljük? Nyilván nincs, hiszen azok, akiknek ez a nyelv a saját nyelvük,

²⁶ Vö. például POOL 1991, 495–497.; KYMLICKA – PATTEN 2003, 34–36.; KYMLICKA – PATTEN 2003a, 11, valamint VARENNES 1996, 80, 88.

gyakorlatilag nem is élveznék ezt a jogukat. Következésképpen mindenkit csak azokban az országokban illet meg ez a jog, ahol a nyelvét beszélik is.

A következő kérdést célszerű úgy fölteni, hogy joga van-e bárkinek ahhoz, hogy a saját nyelvét hivatalos nyelvként használja azokban az államokban, ahol ezt a nyelvet csak nemrég óta beszélik? A válasz ismét nemleges. Azokban az országokban ugyanis, ahol ezt a nyelvet csak nemrég óta beszélik, a nyelvet többnyire bevándorlók vagy bevándorlók leszármazottai beszélik,²⁷ s ha e személyeknek joguk lenne ahhoz, hogy a saját nyelvüket hivatalos nyelvként használják a befogadó államokban, akkor – minthogy bevándorlók elvben bárhonnan érkehetnek bármely országba –, valószínű, hogy előbb-utóbb minden államban hivatalos nyelvvé kellene tenni az összes élő nyelvet, márpedig ez, mint láttuk, irracionális. Az ilyen személyeknek ezért nem lehet joguk ahhoz, hogy a saját nyelvüket hivatalos nyelvként használják új hazájukban.²⁸ Megjegyzem, a bevándorlók és leszármazottaik ezt a jogot nem is igénylik és nem is kapják meg: a magyar nyelv nem hivatalos nyelv Ausztráliában, Kanadában, Brazíliában az Egyesült Államokban stb., és az ott élő magyarok nem is kívánják ezt. És hasonlóan vannak ezzel az ugyanezen államokban élő svédek, ukránok, lengyelek vagy éppen olaszok. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a bevándorlókat és leszármazottaikat nem is illeti meg a szóban forgó jog: őket is megilleti, csak nem a befogadó országokban.

De akkor végső soron *hol* van joga mindenkinek ahhoz, hogy a saját nyelvét hivatalos nyelvként használja? Azokban az országokban, ahol a nyelvét régóta beszélik. Kérdés azonban, hogy vajon megilletnek-e mindenkit *minden* ilyen államban ezek a jogok? Tegyük fel, hogy nem; ez esetben viszont, mivel mindenkit megilletnek e jogok *valahol* a világon, lennie kell legalább egy olyan országnak mindenki számára, amelyben a saját nyelvét régtől fogva, hagyományosan beszélik, és amelyben őt is megilletik a szóban forgó jogok. De melyik ez az állam? Nos, ez különféle tényezők függvénye, de végső soron minden személy esetében meghatározható. Lássuk a főbb eseteket.

Kezdjük azokkal, akik egy olyan országban élnek, ahol a nyelvüket régtől fogva beszélik és ők épp a nyelvet régtől fogva, hagyományosan beszélő közösségből származnak. Az ilyen személyeknek bizonyosan ebben az országban van joguk ahhoz, hogy a saját nyelvüket hivatalos nyelvként is használják. Ha ugyanis nem illeti meg őket ebben az országban a jog a saját nyelvük használatához, akkor ebben az országban senkit sem illethet meg ez a jog, hiszen kizárólag e személyek és közösségük *miatt* minősül az ország olyan országnak, ahol az adott nyelvet régtől fogva, hagyományosan beszélik.

Vegyük most azokat a személyeket, akik nem egy olyan országban élnek vagy tartózkodnak, ahol a nyelvüket régtől fogva, hagyományosan beszélik. A legtöbb ilyen személy bevándorló vagy bevándorlók leszármazottja, de ide sorolhatók a turisták stb. is. Nekik – mint láttuk – nem ebben az országban van joguk a saját nyelvük hivatalos nyelvként

²⁷ Lehetnek persze erőszakkal betelepült személyek vagy leszármazottaik is, vagyis hódítók, de az is lehet, hogy erőszakkal kitelepítettek. Az ezzel kapcsolatos speciális problémákról lásd: PATTEN 2006.

²⁸ Más, és megítélésem szerint kevésbé erős és kevésbé koherens érvelés alapján, de erre a következtetésre jutott Kymlicka és Patten is. Vö. KYMLICKA 1995, 95–96.; PATTEN 2006, 101–115. és PATTEN 2014, 285–297. Megjegyzem, ezt az álláspontot képviselte –figyelemre méltó érveléssel – az Egyesült Államok és más amerikai államok, valamint Ausztrália és Új-Zéland delegációja is az emberi jogok nemzetközi kodifikációja során. Vö. például UN Doc. A/C.3/SR.161, 721–730. Erről bővebben lásd: THORNBERRY 1991, 135–136. és 150., valamint ANDRÁSSY 2013, 272–283, 288–304, 314–354.

való használatához. De akkor vajon hol? Nyilván abban az országban, ahová az a terület tartozik, ahonnan származnak, és ahol nyelvüket származási közösségük régóta beszéli.

Vegyük végül azokat a személyeket, akik egy olyan országban élnek, ahol a saját nyelvüket régóta, hagyományosan beszélik, de ők maguk nem abból a közösségből származnak, amely ezt a nyelvet itt hagyományosan beszéli. Ilyen személyek mindenekelőtt azok a bevándorlók, vagy leszármazottaik, akiknek a saját nyelve megváltozott, akik tehát nyelvcsere után és ennek folytán lett a nyelvük azonos új hazájuk hivatalos nyelvével vagy hivatalos nyelveinek egyikével. Vajon mely országban van joguk e személyeknek ahhoz, hogy a saját nyelvüket hivatalos nyelvként is használják? Nyilván itt, az új hazájukban.

Fölmerülnek persze további kérdések is, például abból fakadóan, hogy számos élő nyelvnek nincs írásbelisége, az ilyen nyelvek ugyanis aligha lehetnek modern értelemben vett hivatalos nyelvek stb. E kérdések tárgyalásától azonban itt el kell tekintenem.

6. Az eredmények összegzése és egy javaslat

A fentiekben megpróbáltam röviden bemutatni, hogy milyen problémák nehezítik különösen a nyelvi jogalkotást, s hogy a magam részéről miben látom e problémák jó megoldását. Amellett érveltem, hogy van, létezik egy ma még csak kevésbé ismert és elismert emberi jog, a nyelvszabadság, s hogy a hivatalos nyelvvel összefüggő jogok is mindenkinek megillető emberi jogok. Ráműtöttem végül, hogy a magánéleti nyelvszabadság olyan emberi jog, amely mindenkinek megillet mindenhol, a hivatalos nyelvvel kapcsolatos jogok viszont olyan jogok, amelyek ugyan szintén megilletnek mindenkint, de nem mindenhol. A hivatalos nyelvvel kapcsolatos jogok tehát térhez, területhez kötött emberi jogok, s mint ilyenek nem egyedüliek az emberi jogok között: a politikai jogok szintén területhez kötött jogok, a választójog több szinten is. És talán ezek a megállapítások alkotják a tanulmány legfontosabb következtetéseit.

A kötet, amelybe ez a tanulmány készült, Vladár Gábor egykori magyar jogtudós és igazságügyi miniszter emlékének adózik. Vladár Gábor akadémiai székfoglalóját a jogalkotás és a tudomány összefüggéseiről tartotta, visszaemlékezései pedig arról tanúskodnak, hogy a jogalkotás és a tudomány szoros kapcsolatát nem csak komolyan gondolta, hanem – amennyire lehetett – érvényre is juttatta. Az, hogy ma kibontakozóban van egy hasonló tendencia, arra bátorít, hogy írásomat egy javaslattal, egy eszmecsere-re szóló javaslattal zárjam.

A nyelvi emberi jogok kérdése megítélésem szerint megérne egy komolyabb elméleti átgondolást: annál is inkább, mert e jogok szorosan összefüggnek a kulturális és vallási jogokkal, s idén decemberben lesz ötven éve, hogy az ENSZ Közgyűlése elfogadta a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát, melynek 27. cikke, az ún. kisebbségi cikk – mint láttuk – épp egy nyelvi, egy vallási és egy kulturális jogot ismer el. Az eszmecsere nem csupán elméleti szempontból tűnne hasznosnak. Európában a tavaly megindult migrációs áradat egyébként is napirendre tűzte a nyelvi, kulturális és vallási jogok problémáját. Különösen időszerű lenne ezért áttekinteni és újragondolni egyfelől a bevándorlók, másfelől a történelmi kisebbségekhez tartozó személyek kulturális, vallási és nyelvi jogait, valamint felmérni, hogy ebben az új helyzetben milyen lehetőségek kínálkoznak a szomszédos országokban élő magyar közösségek nyelvi, kulturális és vallási

jogigényeinek az eddigieknél erősebb elméleti alapokon nyugvó támogatására. Persze érdemes lenne – a fentiekre is tekintettel – átgondolni a magyarországi nyelvjog néhány elemét is.

Felhasznált joganyagok, bírósági és kvázi-bírósági határozatok, vélemények

A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát kihirdető 1976. évi 8. tvr.

Canadian Charter of Rights and Freedoms: <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/const/page-15.html>

Constitution fédérale de la Confédération Suisse: <https://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/19995395/index.html>

Fate of Minorities, 1948: UN Doc A/RES/217(III)C

Société des Acadiens vs. Association of Parents (1986) 1 S.C.R. 549. <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/138/index.do>

Ballantyne, Davidson, McIntyre vs. Canada, no. 358/1989 és 385/1989.

Végzős joghallgató 1903

Vladár Gábor dr és felesége Fáy Albertina esküvői képe (1910-12-18)